

COMMISSIE KOLONIALE COLLECTIES

ADVIES

Objecten	Vier beelden uit het tempelcomplex van Singasari: Durga, Mbakala, Nandicwara en Ganesha
Huidige eigenaar	Nederlandse Staat
Beheerder	Nationaal Museum van Wereldculturen
Teruggaveverzoek van	Republiek Indonesië
Datum teruggaveverzoek	1 juli 2022
Adviesnr.	I-2023-3
Datum advies	12 mei 2023
Commissie	mr. L.Y. Gonçalves-Ho Kang You (voorzitter), prof. dr. L.N.K. van Broekhoven, prof. dr. R. Raben, dr. A.F. Schrikker (leden)
Secretaris	mr. J.A. van Ooijen MA

1. De objecten

De vier verzochte beelden zijn gehouwen uit andesiet, een vulkanische steensoort. De hoogte varieert van 154 tot 175 cm, de breedte van 86 tot 130 cm, de diepte van 50 tot 80 cm. De beelden zijn voorstellingen van de hindoeïstische godheden Durga, Mahakala/Mbakala, Nandishvara/Nandicwara en Ganesha. De beelden zijn afkomstig uit het hindoe-boeddhistische tempelcomplex van Singasari nabij Malang op Oost-Java, daterend uit de late 13^e eeuw. Ze bevinden zich tegenwoordig in de Rijkscollectie beheerd door het Nationaal Museum van Wereldculturen (hierna: NMVW). Daar zijn ze geregistreerd onder inventarisnummers RV-1403-1622 (Durga), RV-1403-1623 (Mahakala/Mbakala), RV-1403-1624 (Nandishvara/Nandicwara), RV-1403-1681 (Ganesha). Naast de vier verzochte beelden is ook herkomstonderzoek gedaan naar twee andere beelden die ook afkomstig zijn uit het tempelcomplex van Singasari. Deze zijn niet teruggevraagd.

2. Het beleidskader

De beoordeling in dit advies vindt plaats binnen de kaders van de *Beleidsvisie collecties uit een koloniale context* van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.¹ De beleidsvisie is gebaseerd op het rapport *Koloniale collecties en erkenning van onrecht* van de Raad voor Cultuur.² Een verzoek om teruggave van een cultuurobject kan worden ingediend door een Staat waar Nederland langere tijd koloniaal gezag uitoefende.

In de Beleidsvisie zijn de kaders van de beoordeling samengevat als volgt omschreven:

De Commissie stelt eerst vast of het herkomstonderzoek toereikend is.

Vervolgens stelt de Commissie vast of er sprake is van onvrijwillig bezitsverlies. Daartoe wordt beoordeeld of met een redelijke mate van zekerheid kan worden vastgesteld dat het verzochte

¹ Beleidsvisie 29 januari 2021, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/01/29/rapport-beleidsvisie-collecties-uit-een-koloniale-context>

² Rapport 7 oktober 2020, <https://www.raadvoorcultuur.nl/documenten/adviezen/2020/10/07/advies-koloniale-collecties-en-erkenning-van-onrecht>

cultuurobject onvrijwillig is verloren in een land waar Nederland langere tijd koloniaal gezag uitoefende. Als wordt vastgesteld dat dat het geval is, zal worden geadviseerd tot een onvoorwaardelijke teruggave van het cultuurobject.

Indien uit de herkomstgeschiedenis niet kan worden vastgesteld of sprake is van onvrijwillig bezitsverlies, en voor zover deze cultuurobjecten voor het land van herkomst een bijzonder cultureel, historisch of religieus belang vertegenwoordigen, maakt de Commissie een belangenafweging. Het belang van teruggave voor het herkomstland dient dan naar redelijkheid en billijkheid te worden afgewogen tegen andere relevante belangen.

Relevante belangen kunnen zijn het culturele belang van het cultuurobject voor het herkomstland, de betrokken gemeenschappen in de herkomstlanden en in Nederland, de betekenis voor de collectie Nederland, de toekomstige bewaaromstandigheden en de publieke toegankelijkheid. Objecten kunnen veelzeggend zijn voor nationale en regionale tradities en de identiteit van een land, volk, gemeenschap of individu. Het belang van een koloniaal cultuurobject zal vaak voor Nederland anders zijn dan voor het land van herkomst. Ook voor Nederlanders met wortels in de herkomstlanden kunnen koloniale cultuurobjecten in Nederlandse musea van speciale betekenis zijn.

Indien het teruggevraagde object afkomstig is uit een voormalige kolonie van een andere mogendheid maakt de Commissie eveneens een afweging. Het belang van teruggave voor het herkomstland dient naar redelijkheid en billijkheid te worden afgewogen tegen andere relevante belangen. Wel zal herstel van onrecht in de beoordeling het uitgangspunt moeten zijn. In dit geval is het onrecht niet door Nederland veroorzaakt, maar is Nederland als huidige eigenaar van de objecten wel de enige om dit onrecht te herstellen.

Indien de Commissie adviseert tot teruggave aan de verzoekende staat, dient ingevolge de Erfgoedwet en de *Beleidsvisie collecties uit een koloniale context* van de Staatssecretaris van Cultuur en Media rekening gehouden te worden met de vervreemdingsprocedure voor publieke collecties en wordt het advies van de Commissie tevens beschouwd als een advies over de onmisbaarheid en onvervangbaarheid van het object in de zin van artikel 4.18 van de Erfgoedwet.

3. De procedure

Op 1 juni 2022 heeft de Republiek Indonesië een verzoek ingediend bij de Staatssecretaris voor Cultuur en Media om teruggave van vier beelden uit het tempelcomplex van Singasari. De Staatssecretaris heeft de Commissie Koloniale Collecties (hierna: de Commissie) op 17 november 2022 verzocht te adviseren over het teruggaveverzoek.

De beheerder van de objecten, het Nationaal Museum van Wereldculturen, heeft onderzoek gedaan naar de herkomstgeschiedenis en heeft daarvan op 31 oktober 2022 rapport uitgebracht. De Commissie heeft het teruggaveverzoek en het herkomstrapport besproken in haar vergadering van 21 december 2022. De Commissie had geen aanvullende vragen. Op 10 februari 2023 heeft de Commissie gesproken met prof. dr. Wayne Modest, inhoudelijk directeur, als vertegenwoordiger van het NMVW, de beheerder van de collectie. Daarbij heeft hij aangegeven het teruggavebeleid te ondersteunen en de samenwerking met het land van herkomst van de objecten belangrijk te vinden.

Op 30 januari 2023 heeft de Commissie dr. Hilmar Farid, Directeur-Generaal Cultuur van Indonesië, en drs. Bonnie Triyana, secretaris van de Indonesische Repatriatiecommissie (hierna: de Repatriatiecommissie) geïnformeerd over de voortgang van de procedure. Het herkomstonderzoek is in Engelse vertaling gedeeld met de Repatriatiecommissie.

Op 6 maart 2023 heeft de Commissie gesproken met dr. I Gusti Agung Wesaka Puja, voorzitter, een aantal leden en de secretaris van de Repatriatiecommissie. Tijdens dat overleg is besproken of er nadere vragen bestonden over het verzoek. Dat was niet het geval. Het herkomstonderzoek gaf de Repatriatiecommissie ook geen aanleiding tot aanvullende vragen.

Op 10 maart 2023 heeft de Commissie het teruggaveverzoek opnieuw besproken en besloten te adviseren zoals hieronder weergegeven.

4. Het herkomstonderzoek

Het herkomstonderzoek is verricht door dhr. T. Quist MA, werkzaam als herkomstonderzoeker bij het Nationaal Museum van Wereldculturen. Het rapport van het onderzoek is als bijlage bij dit advies gevoegd (*bijlage 1*). Naast de vier verzochte beelden bestrijkt het rapport ook twee andere beelden afkomstig uit hetzelfde tempelcomplex van Singasari met dezelfde herkomstgeschiedenis. Het betreft beelden met voorstellingen van Bhairava (inv.nr. RV-1403-1680) en Nandi (inv.nr. RV-1403-1682), beide gehouwen uit steen.

De inhoud van het rapport wordt beschouwd als onderdeel van dit advies.

In het rapport heeft de onderzoeker -samengevat- de volgende bevindingen neergelegd.

De beelden van Durga, Mahakala, Nandishvara, Bhairava, Ganesha en Nandi zijn afkomstig van het hindoe-boeddhistische tempelcomplex van Singasari (Oost-Java). Nadat koloniaal bestuursambtenaar Nicolaus Engelhard in 1802 op het tempelcomplex stuitte, liet hij de zes beelden weghalen en in de tuin van zijn residentie in Semarang plaatsen. Het herkomstonderzoek heeft niet kunnen vaststellen in welk jaar dit gebeurde. Toen Engelhard de beelden in 1817 aan het koloniale gouvernement in Batavia afstond, werden Durga, Mahakala en Nandishvara opgesteld in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg (nu Kebun Raya Bogor). Bhairava, Ganesha en Nandi werden in 1819 naar Nederland verscheept en in de tuin van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut in Amsterdam neergezet. De drie beelden die in Buitenzorg waren achtergebleven kwamen in 1827-1828 naar Nederland en belandden in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden, gevolgd door de drie beelden uit de tuin van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut in 1841. In 1904 werden de zes beelden door het Rijksmuseum van Oudheden overgedragen aan Museum Volkenkunde, dat sinds 2014 onderdeel is van het Nationaal Museum van Wereldculturen (NMVW).

5. Inhoudelijke beoordeling van het teruggaveverzoek

Het verzoek om teruggave is ingediend door een Staat waar Nederland langere tijd koloniaal gezag uitoefende en derhalve is de *Beleidsvisie collecties uit een koloniale context* van toepassing.

De Commissie is van oordeel dat het onderzoek deugdelijk is uitgevoerd en voldoende basis biedt om te kunnen adviseren. Er is grondig bronnenonderzoek gedaan en de bestaande kennis is kritisch geëvalueerd. Het rapport geeft voldoende informatie over de oorsprong van de beelden, de verwijdering en de overkomst naar Nederland.

De Commissie heeft zich vervolgens afgevraagd of hier sprake is van onvrijwillig bezitsverlies als bedoeld in het beleidskader. Daartoe overweegt zij als volgt.

Van belang is vast te stellen wie er eigenaar was van het tempelcomplex en of er toestemming is verleend de objecten mee te nemen of te verwijderen.

Het tempelcomplex van Singasari is aan Engelhard getoond in 1802. Engelhard heeft op latere datum desgevraagd aangegeven dat hij "*niet [...] kunnen achterhalen of de tempel nog werd gebruikt door*

de lokale bevolking". Uit de bronnen is niet gebleken welke inspanningen daartoe zijn gedaan. Vast is komen te staan dat Engelhard de beelden heeft verwijderd uit het tempelcomplex. Hij tekende weliswaar op dat de beelden *"door het vorig Gouvernement als een particulier Eigendom mij zijn toegekend"*, maar uit het rapport blijkt niet van enig ander bewijs dat deze verklaring ondersteunt. Enkele vragen blijven onbeantwoord. Zo blijft onbekend wie, of welke instelling, de rechtmatige eigenaar was. Ook is niet achterhaald wat het precieze moment is waarop de beelden zijn verwijderd.

De mogelijke antwoorden op die vragen zijn echter niet van belang voor de beoordeling.

Uit het herkomstonderzoek is immers gebleken dat de beelden zich bevonden in het tempelcomplex in Singasari dat publiek toegankelijk was. Daaruit leidt de Commissie af dat deze beelden geen objecten waren die aan niemand toebehoorden, bijvoorbeeld door achtergelaten te zijn (zogenoeten 'res nullius'), maar aan enige entiteit toebehoorden die dit tempelcomplex met deze beelden heeft aangelegd of, mocht die entiteit niet meer bestaan, dat het tempelcomplex in ieder geval publiek eigendom was. Voorts is op grond van het herkomstonderzoek zoals hiervoor aangegeven aannemelijk dat Engelhard niet de eigenaar was en geen toestemming voor de verwijdering heeft verkregen. Hij heeft de beelden een periode in zijn eigen tuin gehouden en daarna aan het gouvernement afgestaan, waarna ze naar Nederland zijn verscheept. In Nederland werden de beelden, via andere collecties, in 1904 weer bij elkaar gevoegd in de collectie van Museum Volkenkunde, dat tegenwoordig onderdeel uitmaakt van het NMVW.

De Commissie is op vorenstaande gronden, vervat in het herkomstrapport, van oordeel dat met een redelijke mate van zekerheid is aangetoond dat het verzochte cultuurobject onvrijwillig is verloren in een land waar Nederland langere tijd koloniaal gezag uitoefende. Op grond van het voorgaande adviseert de Commissie tot onvoorwaardelijke teruggave van de beelden vanwege het onvrijwillige bezitsverlies.

De Commissie is gevraagd te adviseren over de toepassing van artikel 4.18 van de Erfgoedwet indien het advies inhoudt dat de gevraagde objecten moeten worden teruggegeven. Naar het oordeel van de commissie prevaleert in dit geval het herstel van het onrecht uit het verleden en komt toepassing van artikel 4.19 Erfgoedwet daarom niet aan de orde.

6. Het advies

De Commissie heeft het teruggaveverzoek beoordeeld en adviseert de Staatssecretaris tot onvoorwaardelijke teruggave van de vier gevraagde beelden aan de Republiek Indonesië.

Dit advies is vastgesteld door de Commissie Koloniale Collecties op 12 mei 2023.

De voorzitter

De secretaris

Lilian Gonçalves-Ho Kang You

Jo'anne van Ooijen

Bijlagen

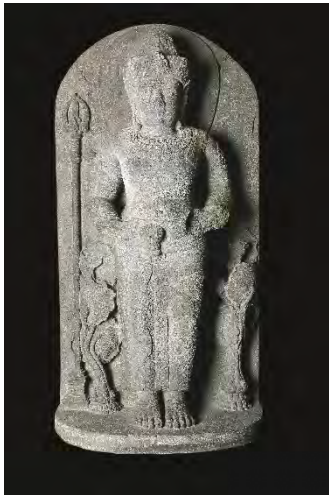
1. Herkomstrapport betr. Beelden uit tempelcomplex van Singasari (T. Quist MA, 31 oktober 2022)

Onderzoeksverslag

Betreft: Beelden uit tempelcomplex van Singasari
Datum: 31 oktober 2022
Auteur: Tom Quist

	Collectie	NMVW Museum Volkenkunde
	Huidige eigenaar	Nederlandse Staat
	Naam en objectnummer	Durga, RV-1403-1622
	Materiaal/techniek	Andesiet
	Afmetingen	Hoogte: 175 cm Breedte: 130 cm Diepte: 80 cm

	Collectie	NMVW Museum Volkenkunde
	Huidige eigenaar	Nederlandse Staat
	Naam en objectnummer	Mahakala, RV-1403-1623
	Materiaal/techniek	Andesiet
	Afmetingen	Hoogte: 175 cm Breedte: 86 cm Diepte: 56 cm

Collectie	NMVW Museum Volkenkunde
Huidige eigenaar	Nederlandse Staat
Naam en objectnummer	Nandishvara, RV-1403-1624
Materiaal/techniek	Andesiet
Afmetingen	Hoogte: 174 cm Breedte: 93 cm Diepte: 50 cm

Collectie	NMVW Museum Volkenkunde
Huidige eigenaar	Nederlandse Staat
Naam en objectnummer	Bhairava, RV-1403-1680
Materiaal/techniek	Steen
Afmetingen	Hoogte: 162 cm Breedte: 101 cm Diepte: 59 cm

Collectie	NMVW Museum Volkenkunde
Huidige eigenaar	Nederlandse Staat
Naam en objectnummer	Ganesha, RV-1403-1681
Materiaal/techniek	Andesiet
Afmetingen	Hoogte: 154 cm Breedte: 105 cm Diepte: 72 cm

	Collectie	NMVW Museum Volkenkunde
	Huidige eigenaar	Nederlandse Staat
	Naam en objectnummer	Nandi , RV-1403-1682
	Materiaal/techniek	Steen
	Afmetingen	Hoogte: 113 cm Breedte: 195 cm Diepte: 120 cm

Samenvatting onderzoeksresultaten

De beelden van Durga, Mahakala, Nandishvara, Bhairava, Ganesha en Nandi zijn afkomstig van het hindoe-boeddhistische tempelcomplex van Singasari (Oost-Java). Nadat koloniaal bestuursambtenaar Nicolaus Engelhard in 1802 op het tempelcomplex stuitte, liet hij de zes beelden weghalen en in de tuin van zijn residentie in Semarang plaatsen. Het herkomstonderzoek heeft niet kunnen vaststellen in welk jaar dit gebeurde. Toen Engelhard de beelden in 1817 aan het koloniale gouvernement in Batavia afstond, werden Durga, Mahakala en Nandishvara opgesteld in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg (nu Kebun Raya Bogor). Bhairava, Ganesha en Nandi werden in 1819 naar Nederland verscheept en in de tuin van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut in Amsterdam neergezet. De drie beelden die in Buitenzorg waren achtergebleven kwamen in 1827-1828 naar Nederland en belandden in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden, gevolgd door de drie beelden uit de tuin van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut in 1841. In 1904 werden de zes beelden door het Rijksmuseum van Oudheden overgedragen aan Museum Volkenkunde, dat sinds 2014 onderdeel is van het Nationaal Museum van Wereldculturen (NMVW).

Reconstructie herkomst

Durga, Mahakala en Nandishvara, RV-1403-1622 t/m 1624

< 1808

Tempelcomplex van Singasari

NL-HaNA, 2.21.004.19, inv.nr. 196, Kopie dagregister van de landreis van gouverneur Nicolaus Engelhard naar de Oosthoek, 1802 september 15 - 1802 november, 12-10-1802.

≤ 1808-1817

Tuin 'De Vrijheid', Semarang

NL-HaNA, 2.21.004.21, inv.nr. 165, Minuut-bericht van Engelhard aan de luitenant-kolonel Mackenzie over Prambanan en andere onderwerpen van archeologische aard, 1811/1812, 'Antwoord op Vraag 1'.

1817-1827

's Lands Plantentuin, Buitenzorg (Bogor)

NL-HaNA, 2.10.01, inv.nrs. 582 en 599, Besluiten minister van Marine en Koloniën, 16-10-1827 en 06-02-1828, nrs. 69 en 105; NL-HlmNHA, 529, inv.nr. 22, Brieven van C.G.C. Reinwardt aan Martinus van Marum, 10-10-1818 en 10-01-1819.

1827/1828-1904

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

NL-HaNA, 2.10.01, inv.nrs. 586 en 610, Besluiten minister van Marine en Koloniën, 08-11-1827 en 27-03-1828, nrs. 71 en 89;
NL-LdnRMV, A03, inv.nr. 18, Inventaris van het Rijksmuseum van Oudheden, 1827-1828.

1904-heden

NMVW Museum Volkenkunde, Leiden

NL-LdnRMV, Seriedossier RV-1403, 'Proces-Verbaal van Voorwerpen enz. overgenomen uit het Rijks Museum van Oudheden te Leiden', 28-07-1904.

Bhairava, Ganesha en Nandi, RV-1403-1680 t/m 1682

< 1808

Tempelcomplex van Singasari

NL-HaNA, 2.21.004.19, inv.nr. 196, Kopie dagregister van de landreis van gouverneur Nicolaus Engelhard naar de Oosthoek, 1802 september 15 - 1802 november, 12-10-1802.

≤ 1808-1817

Tuin 'De Vrijheid', Semarang

NL-HaNA, 2.21.0004.21, inv.nr. 165, Minuut-bericht van Engelhard aan de luitenant-kolonel Mackenzie over Prambanan en andere onderwerpen van archeologische aard, 1811/1812, 'Antwoord op Vraag 1'.

1817-1819

Gouvernement van Nederlands-Indië, Batavia (Jakarta)

NL-HlmNHA, 529, inv.nr. 22, Brieven van C.G.C. Reinwardt aan Martinus van Marum, 10-10-1818 en 10-01-1819.

1820-1841

Tuin Koninklijk-Nederlandsche Instituut, Amsterdam

NL-HaNA, 2.04.01, inv.nrs. 4099-4100, Besluiten minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, 02-09-1820 en 14-09-1820, nrs. 1288 en 1337c.

1841-1904

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

NL-LdnRMV, A03, inv.nr. 18, Inventaris van het Rijksmuseum van Oudheden, 1841.

1904-heden

NMVW Museum Volkenkunde, Leiden

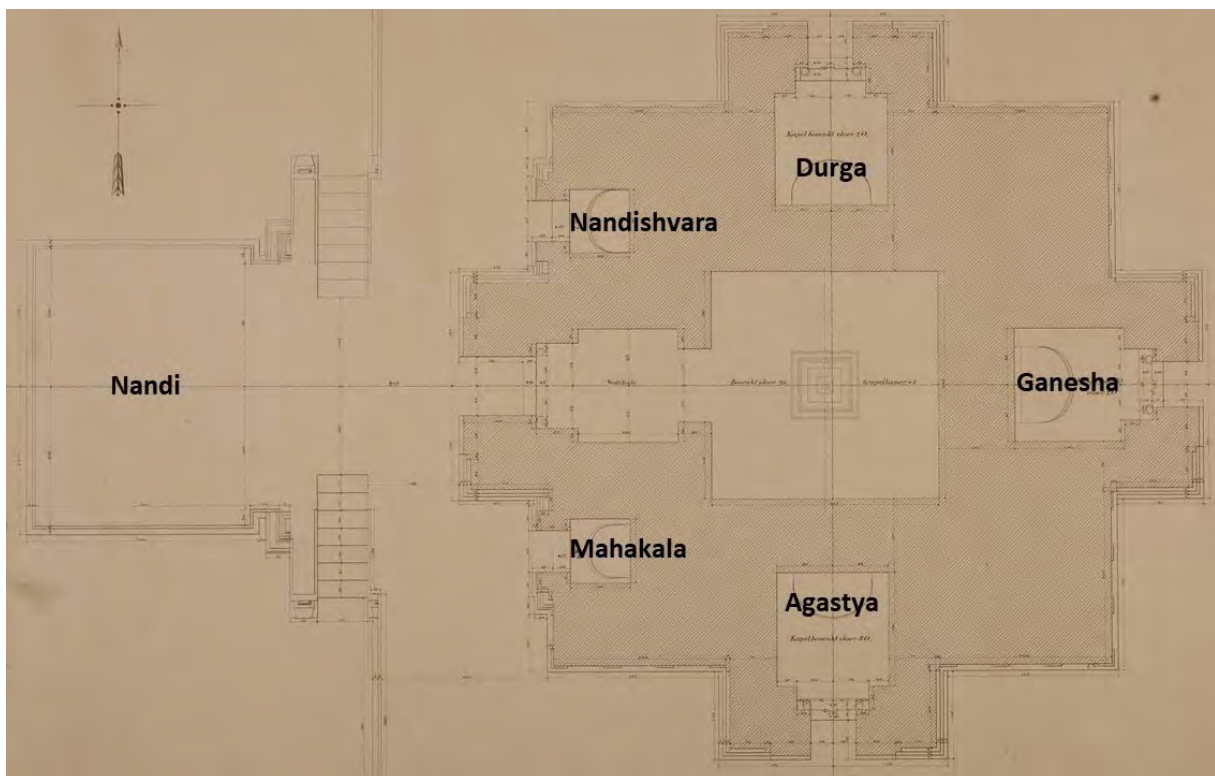
NL-LdnRMV, Seriedossier RV-1403, 'Proces-Verbaal van Voorwerpen enz. overgenomen uit het Rijks Museum van Oudheden te Leiden', 28-07-1904.

Introductie

In september en oktober 2022 is door NMVW herkomstonderzoek verricht naar zes beelden die afkomstig zijn van het hindoe-boeddhistische tempelcomplex van Singasari (Oost-Java) en sinds 1904 deel uitmaken van de collectie van Museum Volkenkunde. Het nabij de stad Malang gelegen tempelcomplex dateert uit de late 13de eeuw en wordt beschouwd als heiligdom gewijd aan Kertanegara, de laatste heerser van het koninkrijk van Singhasari van 1268 tot aan zijn dood in 1292. Van de oorspronkelijke bebouwing resteert alleen Candi Singasari, in Nederlandse koloniale en postkoloniale bronnen aangeduid als de 'Torentempel'.¹

¹ Nandana Chutiwongs, 'Candi Singasari – A Recent Study' in Elisabeth A. Bacus, Ian C. Glover & Peter D. Sharrock (eds.), *Interpreting Southeast Asia's past. Monument, image and text* (Singapore 2008) 100-121, aldaar 100-104. 'Candi Singasari' wordt zowel gebruikt om de 'Torentempel' aan te duiden als het gehele tempelcomplex. Om onderscheid te kunnen maken tussen tempel en complex wordt in dit verslag met 'Candi Singasari' bedoeld op de tempel.

De zes beelden met objectnummers RV-1403-1622 t/m 1624 en 1680 t/m 1682 betreffen voorstellingen van hindoeïstische godheden, respectievelijk van Durga, Mahakala, Nandishvara, Bhairava, Ganesha en Nandi. Vijf beelden zijn te herleiden naar Candi Singasari: Durga en Ganesha bevonden zich in de noordelijke en oostelijke nis, Mahakala en Nandishvara flankeerden de westelijke ingang van de tempel in twee kleinere nissen en Nandi stond opgesteld voor de westelijke ingang. Alleen het beschadigde beeld van Agastya in de zuidelijke nis is *in situ* bewaard gebleven. Over de locatie van de Bhairava bestaat geen zekerheid. Een beeld van Brahma (objectnummer RV-1403-1582) dat sinds 1904 door Museum Volkenkunde wordt beheerd, is eveneens van het tempelcomplex afkomstig. Dat geldt ook voor het beeld van de godin Prajnaparamita dat in 1977 door Museum Volkenkunde aan Indonesië werd overgedragen en sindsdien onderdeel is van de collectie van Museum Nasional Indonesia.²

Opstelling van de beelden in Candi Singasari. Plattegrond: Collectie Nationaal Museum van Wereldculturen, obj.nr. RV-6196-4c.

Sinds Nicolaus Engelhard (1761-1831)³, koloniaal bestuursambtenaar en verzamelaar van Javaanse oudheden, kort na 1800 als eerste Europeaan Candi Singasari bezocht, staat de tempel en het omliggende complex in de aandacht van archeologen, historici en andere wetenschappers.⁴ De zes beelden zijn in diverse studies beschreven, maar een reconstructie van hun herkomstgeschiedenis op basis van archiefonderzoek ontbreekt tot dusver. Het huidige onderzoek door NMVW heeft zich daarom gericht op het traceren en interpreteren van primaire bronnen die de bezitsovergangen van de zes beelden documenteren.

² Chutiwongs, 'Candi Singasari', 106-111, 115-117; Museum Volkenkunde (NL-LdnRMV), Seriedossier RV-1403, Proces-verbaal van overdracht Prajnaparamita-beeld, 29-12-1977;

<http://masterpieces.asemus.museum/masterpiece/detail.nhn?objectId=12147>, geraadpleegd 17-10-2022.

³ <http://www.biografischportaal.nl/persoon/21378759>, geraadpleegd 14-10-2022;

⁴ Roy Jordaan, 'Nicolaus Engelhard and Thomas Stamford Raffles. Brethren in Javanese Antiquities', *Indonesia* 101 (April 2016) 39-66, aldaar 39, 41.

Herkomstverslag

In 1802 reisde Nicolaus Engelhard als gouverneur van Java's Noordoostkust, een vanuit Semarang bestuurd gebied dat zich uitstrekt over de huidige Indonesische provincies Midden- en Oost-Java en autonome regio Yogyakarta⁵, oostwaarts langs de kust van Java en Madura. Het dagregister van de reis dat na vertrek uit Semarang door een klerk werd bijgehouden en thans in het Nationaal Archief te vinden is, beschrijft hoe Engelhard op 12 oktober vanuit Pasuruan het binnenland intrekt voor een tocht naar Malang en onderweg stopt bij een tempel: 'Zijn Hoog Edele Gestrenge [Engelhard] verdiverteerde zich van die [tempel] te zien, en vond daar in verscheide beelden, als Een vrouwe beeld met een oliphants slurff, Twee vrouwen beelden, Een dito rijdende op een koebeest, en Buiten de Tempel: Een os van aansienlijke groote gelijken de naar de bij den Egiptenaaren zo zeer geeerden God Apis, in het generaal waren alle de beelden besienswaardig, en nog weinig geschonden, kunnen de men alles noch seer duidelijk verkennen'.⁶ Het dagregister vermeldt hier Ganesha ('Een vrouwe beeld met een oliphants slurff'), Durga ('Een dito rijdende op een koebeest') en Nandi ('Een os van aansienlijke groote'). Omdat de overige 'Twee vrouwen beelden' als paar worden genoemd, gaat het naar alle waarschijnlijkheid om Mahakala en Nandishvara. Opvallend is dat de vijf beelden in de tempel als vrouwelijke figuren worden aangeduid, terwijl het beeld van Durga de enige voorstelling van een godin betreft.

In eerdere studies is aangenomen dat Engelhard pas in 1803 of 1804 op Candi Singasari stuitte. Daarbij wordt verwezen naar twee brieven uit 1827 in de collecties van de Universitaire Bibliotheken Leiden en het Nationaal Archief. In de eerste brief sprak Engelhard over 'een Tempel in 1803 ontdekt, in de wildernissen van Malang'⁷ en in de tweede berichtte gouverneur-generaal Leonard Pierre Joseph du Bus de Gisignies (1780-1849)⁸ over 'een Tempel, in 1804, onder bestuur van den Heer N. Engelhard, als Gouverneur van Java's Noord Oostkust, in het district Malang [...] ontdekt'.⁹ De beschrijving van Candi Singasari en de beelden in het dagregister bevestigen echter dat Engelhard al in 1802 van het bestaan van de tempel afwist.

Het is niet bekend in welk jaar Engelhard de beelden die in het dagregister worden vermeld uit Candi Singasari heeft laten verwijderen. Omdat de bezichtiging van de tempel op 12 oktober 1802 in het reisverslag wordt beschreven als stop onderweg naar Malang, is het aannemelijk dat hij de beelden toen ongemoeid heeft gelaten. Op een later moment, in ieder geval vóór het einde van zijn gouverneurschap in 1808¹⁰, werden Durga, Mahakala, Nandishvara, Ganesha en Nandi naar Semarang overgebracht, samen met het beeld van Bhairava waar in het dagregister geen melding van wordt gemaakt. Uit de antwoorden die Engelhard in 1811/1812 formuleerde op een lijst met vragen over Javaanse oudheden van de Britse luitenant-kolonel en verzamelaar van oudheden Colin

⁵ <https://voc-kenniscentrum.nl/gewest-java.html>; <https://id.wikipedia.org/wiki/Jawa>, beiden geraadpleegd 17-10-2022.

⁶ Nationaal Archief (NL-HaNA), archieftoegang 2.21.004.19, inventarisnummer 196, Kopie dagregister van de landreis van gouverneur Nicolaus Engelhard naar de Oosthoek, 1802 september 15 - 1802 november, fol. 1 en 12-10-1802.

⁷ Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL), Collectie Bibliotheca Publica Latina (BPL) 885, Brief van N. Engelhard aan Caspar Jacob Christiaan Reuvs (1793-1835), 28-02-1827.

⁸ <http://www.biografischportaal.nl/persoon/25031827>, geraadpleegd 17-10-2022.

⁹ NL-HaNA, archieftoegang 2.10.01, inv.nr. 599, Besluit minister van Marine en Koloniën, 06-02-1828, nr. 105, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/599/file/NL-HaNA_2.10.01_599_0260, geraadpleegd 19-10-2022.

¹⁰ Jordaan, 'Nicolaus Engelhard and Thomas Stamford Raffles, 60-61.

Mackenzie (1754-1821)¹¹ blijkt waarom hij de beelden naar Semarang liet vervoeren. In de notitie, die net als het dagregister uit 1802 in het Nationaal Archief wordt bewaard¹², verklaarde Engelhard dat hij niet heeft kunnen achterhalen of de tempel nog werd gebruikt door de lokale bevolking. Daar kwam bij dat 'men reeds met het uitbreken van eene derzelve uit de nissen was begonnen die door de kwalijke behandeling zodanig beschaadig[d] was, dat men hetzelfde de Kosten [van] het Transport niet waardig heef[t] g'oordeelde, en het geen ook waarsc[hij]nelijk aanleiding zal hebben gege[ven] men dat voorneemen heeft gest[aakt]'.¹³ Het betreft hier Agastya in de zuidelijke nis van Candi Singasari. Engelhard doet voorkomen dat dit beeld al beschadigd was en dat mede daarom besloten werd om de andere beelden mee te nemen, maar het is ook mogelijk dat de schade juist ontstond tijdens een poging om alle beelden uit de tempel weg te halen. Al met al lijkt zijn relaas te verhullen dat hij als liefhebber van Javaanse oudheden in de eerste plaats een kans moet hebben gezien om zijn verzameling uit te breiden.¹⁴ Eveneens opvallend is zijn bewering dat de beelden 'door het voorig Gouvernement, als een particulier Eigendom mij zijn toegekend'.¹⁵ Het is onduidelijk of, zoals eerdere onderzoekers zich ook hebben afgevraagd, hij hiermee doelde op het centrale koloniale gouvernement in Batavia of het gouvernement van Java's Noordoostkust.¹⁶ In het laatste geval zou Engelhard zichzelf het eigenaarschap hebben toegekend.

In Semarang werden Durga, Mahakala, Nandishvara, Bhairava, Ganesha en Nandi geplaatst in de tuin 'De Vrijheid', onderdeel van de residentie van Engelhard.¹⁷ Hier bleven de zes beelden staan tot 1817. In augustus van dat jaar werd Semarang aangedaan tijdens een inspectiereis door Java onder leiding van gouverneur-generaal Godert Alexander Gerard Philip van der Capellen (1778-1848).¹⁸ Het reisgezelschap bestond uit verschillende hooggeplaatste koloniale bestuursambtenaren, waaronder Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854).¹⁹ Reinwardt was als directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen bij het gouvernement in Batavia onder meer belast met het verzamelen en verzenden naar Nederland van natuurhistorische objecten.²⁰ Dat hij die opdracht breder interpreteerde door zich ook te richten op Javaanse oudheden, blijkt uit het feit dat hij de zes beelden uit Candi Singasari in oktober 1817 met het schip *Amsterdam* vanuit Semarang naar Batavia

¹¹ <https://www.wikidata.org/wiki/Q2668210>; https://en.wikipedia.org/wiki/Colin_Mackenzie, beiden geraadpleegd 19-10-2022.

¹² NL-HaNA, archieftoegang 2.21.0004.21, inv.nr. 165, Minuut-bericht van Engelhard aan de luitenant-kolonel Mackenzie over Prambanan en andere onderwerpen van archeologische aard, 1811/1812, 'Antwoord op Vraag 1'. Een transcriptie van deze bron is opgenomen in: N.J. Krom, 'Engelhard over de Javaansche oudheden', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 76 (1) (1920) 435-448.

¹³ NL-HaNA, 2.21.0004.21, inv.nr. 165, 'Antwoord op Vraag 1'.

¹⁴ Krom, 'Engelhard over de Javaansche oudheden', 446.

¹⁵ NL-HaNA, 2.21.0004.21, inv.nr. 165, 'Antwoord op Vraag 1'.

¹⁶ Krom, 'Engelhard over de Javaansche oudheden', 448; Jordaan, 'Nicolaus Engelhard and Thomas Stamford Raffles', 43.

¹⁷ NL-HaNA, 2.21.0004.21, inv.nr. 165, 'Antwoord op Vraag 1'; C.J.C. Reuvs, *Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden* (Amsterdam 1826) 25; J.L.A. Brandes, H.L. Leydie Melville, J. Knebel en G.P. Rouffaer, *Beschrijving van Tjandi Singasari en de wolkentooneelen van Panataran* ('s-Gravenhage 1909) 54.

¹⁸ Koninklijke Bibliotheek (KB), Delpher, *Bataviasche Courant*, 26-07-1817 en 16-08-1817, blz. 1, rubriek 'Batavia', <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011000599:mpeg21:p001> en <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011000605:mpeg21:p001>, beiden geraadpleegd 25-10-2022; <http://www.biografischportaal.nl/persoon/42833600>, geraadpleegd 25-10-2022.

¹⁹ <http://www.biografischportaal.nl/persoon/40457008>, geraadpleegd 25-10-2022.

²⁰ W.H. de Vriese, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel, in het jaar 1821 door C.G.C. Reinwardt* (Amsterdam 1858) 32-34.

liet vervoeren.²¹ Engelhard zou later verklaren dat de beelden ‘destijds door mij aan het Gouvernement vereerd, en voor niet afgestaan zijn’.²²

Uit correspondentie van Reinwardt in het Noord-Hollands Archief komt naar voren dat hij de beelden na aankomst in Batavia eigenlijk aan boord van de *Amsterdam* wilde houden voor verdere verscheping naar Nederland. Toen bleek dat gouverneur-generaal Van der Capellen enkele exemplaren in Buitenzorg (Bogor) wenste te plaatsen, werden de zes beelden alsnog aan wal gebracht, ‘het geen nu van achteren beschouwd, wel gelukkig is, daar ze anders met dat schip zouden vergaan zijn’.²³ Reinwardt refereerde hier aan de schipbreuk van de *Amsterdam* voor de kust van Zuid-Afrika in december 1817.²⁴ De tussenkomst van gouverneur-generaal Van der Capellen leidde ertoe dat Durga, Mahakala en Nandishvara werden opgesteld in de door Reinwardt opgerichte ‘s Lands Plantentuin te Buitenzorg, tegenwoordig Kebun Raya Bogor.²⁵ Bhairava²⁶, Ganesha en Nandi bleven achter in Batavia en werden in februari 1819 aan boord van het schip *Prins Frederik* naar Nederland verscheept.²⁷ Tijdens een tussenstop in Engeland werden de beelden overgeladen naar het transportschip *Flora*, dat in juli 1820 Texel bereikte.²⁸ Twee maanden later stemde de minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën in met een verzoek van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut in Amsterdam, de voorloper van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, om de beelden in de tuin van het instituut te plaatsen.²⁹ Het onderzoek dat het

²¹ Noord-Hollands Archief (NL-HlmNHA), archieftoegang 529, inv.nr. 22, Brieven van C.G.C. Reinwardt aan Martinus van Marum, 10-10-1818 en 10-01-1819, <https://hdl.handle.net/21.12102/4C3E205BF3664B6887195EB87678433B>, geraadpleegd 25-10-2022; KB, Delpher, *Bataviasche Courant*, 25-10-1817, blz. 1, rubriek ‘Batavia’, ‘Zee-tijdingen’, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011000582:mpeg21:p001>, geraadpleegd 25-10-2022.

²² UBL, BPL 885, Brief van Engelhard aan Reuvens, 28-02-1827.

²³ NL-HlmNHA, 529, inv.nr. 22, Brief van Reinwardt aan Van Marum, 10-01-1819, <https://hdl.handle.net/21.12102/4C3E205BF3664B6887195EB87678433B>, geraadpleegd 26-10-2022.

²⁴ KB, Delpher, *Bataviasche Courant*, 16-05-1818, blz. 2, rubriek ‘Indië’, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011209850:mpeg21:p002>, geraadpleegd 26-10-2022.

²⁵ NL-HaNA, 2.10.01, inv.nrs. 582 en 599, Besluiten minister van Marine en Koloniën, 16-10-1827 en 06-02-1828, nrs. 69 en 105, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/582/file/NL-HaNA_2.10.01_582_0273 en https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/599/file/NL-HaNA_2.10.01_599_0260, beiden geraadpleegd 26-10-2022; Teunis Willem van Heiningen, *The correspondence of Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854)* (Den Haag 2011) 19; https://id.wikipedia.org/wiki/Kebun_Raya_Bogor, geraadpleegd 26-10-2022.

²⁶ Het dossier in het Nationaal Archief in de hiernavolgende noot vermeldt herhaaldelijk dat de Durga zich onder de drie overgebrachte beelden bevond. In Nederland zou echter blijken dat niet de Durga, maar de Bhairava in Batavia was ingescheept. Zie: Reuvens, *Verhandeling over drie groote steenen beelden*, 22, 24.

²⁷ NL-HaNA, archieftoegang 2.04.01, inv.nr. 4100, Besluit minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, 14-09-1820, nr. 1337c, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.04.01/invnr/4100/file/NL-HaNA_2.04.01_4100_0024, geraadpleegd 26-10-2022; KB, Delpher, *Bataviasche Courant*, 20-02-1819, blz. 1, rubriek ‘Batavia’, ‘Zee-tijdingen’, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011209891:mpeg21:p001>, geraadpleegd 26-10-2022.

²⁸ NL-HaNA, 2.04.01, inv.nrs. 4099-4100, Besluiten minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, 02-09-1820 en 14-09-1820, nrs. 1288 en 1337c, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.04.01/invnr/4099/file/NL-HaNA_2.04.01_4099_0521 en https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.04.01/invnr/4100/file/NL-HaNA_2.04.01_4100_0018, beiden geraadpleegd 26-10-2022; KB, Delpher, *Middelburgsche Courant*, 03-08-1820, blz. 2, rubriek ‘Zeetydingen’, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010268476:mpeg21:p002>, geraadpleegd 26-10-2022.

²⁹ NL-HaNA, 2.04.01, inv.nr. 4099, Besluit minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, 02-09-1820, nr. 1288, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.04.01/invnr/4099/file/NL-HaNA_2.04.01_4099_0520, geraadpleegd 26-10-2022; <https://actorenregister.nationaalarchief.nl/actor->

instituut vervolgens liet verrichten door Caspar Jacob Christiaan Reuvs (1793-1835)³⁰, hoogleraar in de archeologie aan de Universiteit Leiden en directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, resulteerde in 1826 in diens *Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden*.³¹

Toen Engelhard in februari 1827 een exemplaar van de *Verhandeling* ontving, schreef hij vanuit Buitenzorg aan Reuvs dat hij ervoor zou zorgen dat de drie beelden in 's Lands Plantentuin nu 'bij een gunstige gelegenheid, almede naar Europa worden over gezonden'.³² Engelhard was op dat moment al enige jaren ambteloos burger, maar behoorde nog altijd tot de koloniale politieke elite en correspondeerde onder meer met gouverneur-generaal Du Bus de Gisignies.³³ Hoewel schriftelijk bewijs ontbreekt, ligt het voor de hand dat Engelhard zijn netwerk aanwendde om Durga, Mahakala en Nandishvara naar Nederland te verschepen. Dit doel was snel bereikt, want in juli 1827 berichtte gouverneur-generaal Du Bus de Gisignies aan de minister van Marine en Koloniën dat Durga aan boord was gebracht van het schip *De Zeeuw*.³⁴ Toen *De Zeeuw* in oktober 1827 in Vlissingen arriveerde, waren in Batavia Mahakala en Nandishvara inmiddels in het schip *Waterloo* geladen.³⁵ In januari 1828 kwamen ook deze beelden in Nederland aan.³⁶

Durga was in de tussentijd al aan het Rijksmuseum van Oudheden geschonken. De afdeling Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken had in oktober 1827 advies bij Reuvs ingewonnen over de bestemming van het beeld, een kans die de hoogleraar en directeur aangreep om Durga voor het museum in Leiden te bemachtigen.³⁷ Reuvs stelde dat hij in 1820 door een verblijf in het buitenland Bhairava, Ganesha en Nandi aan zich voorbij had moeten laten gaan, maar dat de Javaanse oudheden die nadien naar Nederland waren verzonden wel aan het Rijksmuseum van Oudheden waren toegekend.³⁸ Hij doelde hier onder meer op een

[organisatie/koninklijk-nederlandsch-instituut-van-wetenschappen-letterkunde-en-schoone](#), geraadpleegd 26-10-2022.

³⁰ <http://www.biografischportaal.nl/persoon/00690532>, geraadpleegd 27-10-2022.

³¹ Reuvs, *Verhandeling over drie groote steenen beelden*, iv-v; <https://www.rmo.nl/organisatie/wie-zijn-wij/>, geraadpleegd 27-10-2022.

³² UBL, BPL 885, Brief van Engelhard aan Reuvs, 28-02-1827.

³³ http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbnw/#source=8&page=246&accessor=accessor_index, geraadpleegd 27-10-2022. Voor Engelhards correspondentie met Du Bus de Gisignies, zie: NL-HaNA, 2.21.004.19, inv.nrs. 288 en 290.

³⁴ NL-HaNA, 2.10.01, inv.nr. 582, Besluit minister van Marine en Koloniën, 16-10-1827, nr. 69, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/582/file/NL-HaNA_2.10.01_582_0273, geraadpleegd 27-10-2022.

³⁵ NL-HaNA, 2.10.01, inv.nr. 599, Besluit minister van Marine en Koloniën, 06-02-1828, nr. 105, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/599/file/NL-HaNA_2.10.01_599_0260, geraadpleegd 27-10-2022; KB, Delpher, *Middelburgsche Courant*, 11-10-1827, blz. 2, rubriek 'Zee-tijdingen'. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010269598:mpeg21:p002>, geraadpleegd 27-10-2022.

³⁶ NL-HaNA, 2.10.01, inv.nr. 596, Besluit minister van Marine en Koloniën, 18-01-1828, nr. 87, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/596/file/NL-HaNA_2.10.01_596_0499, geraadpleegd 27-10-2022; KB, Delpher, *Opregte Haarlemsche Courant*, 08-01-1828, blz. 1, rubriek 'Nederlanden', <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010518535:mpeg21:p001>, geraadpleegd 27-10-2022.

³⁷ Rijksmuseum van Oudheden (NL-LdnRMO), correspondentiearchief, oud inv.nr. 17.01.02/03, Brief van de administrateur voor het Onderwijs, de Kunsten en Wetenschappen aan Reuvs, 25-10-1827, nr. 32, <http://archieven.rmo.nl/uploads/r/null/3/6/36d637d47c1389040c993847a64d50c36ea9030fed0086c26bffa5a409e8e0b4/066.pdf>, geraadpleegd 28-10-2022.

³⁸ NL-LdnRMO, oud inv.nr. 17.01.01/02, Minuut-brief van Reuvs aan de administrateur voor het Onderwijs, de Kunsten en Wetenschappen, 31-10-1827, n. 1,

beeld van Brahma dat waarschijnlijk in 1822 uit Singasari was meegenomen toen Reinwardt een bezoek bracht aan het tempelcomplex, en dat in 1904 aan Museum Volkenkunde zou worden overgedragen (objectnummer RV-1403-1582).³⁹ Nadat het ministerie van Binnenlandse Zaken zich achter het voorstel van Reuvens schaarde, gingen de minister van Marine en Koloniën en de koning akkoord en werd Durga naar Leiden overgebracht.⁴⁰ In april 1828 ontving het museum ook Mahakala en Nandishvara, nadat de besluitvorming over de plaatsing op dezelfde manier was verlopen.⁴¹

In maart 1841 werden Bhairava, Ganesha en Nandi door het Koninklijk-Nederlandsche Instituut afgestaan aan het Rijksmuseum van Oudheden.⁴² Het instituut vond Leiden een beter passende bestemming voor de beelden nu daar inmiddels diverse Javaanse oudheden bijeen waren gebracht. Nadat de minister van Binnenlandse Zaken met het verzoek had ingestemd, werden de beelden naar Leiden vervoerd en ingeschreven in de inventaris van de collectie.⁴³ In 1904 verhuisden Durga, Mahakala, Nandishvara, Bhairava, Ganesha en Nandi naar 's Rijks Ethnographisch Museum, de toenmalige benaming van Museum Volkenkunde. Een speciale commissie die zich over de positie van het etnografische museum had geboden was in haar eindrapport tot de conclusie gekomen dat de collectie Javaanse oudheden van het Rijksmuseum van Oudheden daar moest worden ondergebracht, een advies dat door de minister van Binnenlandse Zaken werd overgenomen.⁴⁴

<http://archieven.rmo.nl/uploads/r/null/e/7/e73a4e0993ae09a9780d099953ff725e109567f0abe3dd3d35dc27df4a2b4676/004.pdf>, geraadpleegd 28-10-2022.

³⁹ NL-LdnRMV, archieftoegang A03, inv.nr. 18, Inventaris van het Rijksmuseum van Oudheden, 1822-1823; Reuvens, *Verhandeling over drie groote steenen beelden*, 31; De Vriese, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel*, 628-630.

⁴⁰ NL-HaNA, 2.10.01, inv.nrs. 586-587, Besluiten minister van Marine en Koloniën, 08-11-1827 en 13-11-1827, nrs. 71 en 82, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/586/file/NL-HaNA_2.10.01_586_0224 en https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/587/file/NL-HaNA_2.10.01_587_0297, geraadpleegd 28-10-2022.

⁴¹ NL-HaNA, 2.10.01, inv.nr. 599, Besluit minister van Marine en Koloniën, 06-02-1828, nr. 105, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/599/file/NL-HaNA_2.10.01_599_0257, geraadpleegd 28-10-2022; NL-LdnRMV, A03, inv.nr. 18, Inventaris van het Rijksmuseum van Oudheden, 1828.

⁴² NL-LdnRMO, oud inv.nr. 17.01.01/07, Brieven van directeur Leemans aan de minister van Binnenlandse Zaken en de secretaris der derde klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut, 17-03-1841, nrs. 11 en 12, <http://archieven.rmo.nl/uploads/r/null/d/0/d0517086f54b1d54f6b7ab3e36706e0d09a50fcd32eb91f13faf9f530186095a/009.pdf>, geraadpleegd 28-10-2022.

⁴³ NL-LdnRMO, oud inv.nr. 17.01.02/08, Brieven van de minister van Binnenlandse Zaken aan directeur Leemans, 02-10-1840 (met bijlage) en 19-11-1840, nrs. 135 en 124, <http://archieven.rmo.nl/uploads/r/null/8/6/866da2569b00ddf20ee30f59fa8f5154ac08893e380c724be3423e851bd860ca/071.pdf>, geraadpleegd 28-10-2022; NL-LdnRMV, A03, inv.nr. 18, Inventaris van het Rijksmuseum van Oudheden, juni 1841.

⁴⁴ NL-LdnRMV, Seriedossier RV-1403, 'Proces-Verbaal van Voorwerpen enz. overgenomen uit het Rijks Museum van Oudheden te Leiden', 28-07-1904; Ger D. van Wengen, 'Indonesian collections in the National Museum of Ethnology in Leiden' in Reimar Schefold & Han F. Vermeulen, *Treasure hunting? Collectors and collections of Indonesian artefacts* (Leiden 2002) 81-108, aldaar 87.